

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes yng
Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Anna Waring, Jane Crewdson ac Elfed

Yn y ddau rifyn diwethaf o'r *Dinesydd*, buom yn trafod bywyd a gwaith Mary Owen (1796–1875), un o emynyddesau amlycaf y Gymraeg ac awdur yr emyn poblogaidd 'Dyma gariad, pwy a'i traetha?' Treuliodd Mary y rhan fwyaf o'i hoes ym mhen gorllewinol Bro Morgannwg – yn Llansawel (*Briton Ferry*), Castell-nedd a Chwmafan – ond fel y nodwyd yn ein herthygl yn rhifyn Rhagfyr 2023 (sydd, fel erthyglau eraill cyfres 'Llys a Llan', i'w darllen yn electronig yma: <http://dinesydd.cymru/teithiau/>), roedd emynyddes amlwg arall yn byw yng nghyffiniau Castell-nedd tua'r un adeg â Mary Owen.

Anna Letitia Waring oedd ei henw. Perthynai i genhedlaeth iau na Mary, a gwahaniaeth arall rhyngddynt oedd mai fel emynyddes Saesneg y daeth Anna i amlygrwydd. Arwydd o'i phoblogrwydd fel awdur yn ei dydd yw'r ffaith i'r casgliad o'i cherddi a'i hemynau, *Hymns and Meditations*, a ymddangosodd yn wreiddiol yn 1850, gael ei ailgyhoeddi droeon yn ystod ei hoes, yn America yn ogystal ag ym Mhrydain; ac mae ei hemyn 'In heavenly love abiding' yn parhau yn boblogaidd heddiw. Cyfieithwyd yr emyn hwnnw i'r Gymraeg gan Hywel M. Griffiths (1949–2005), brodor o Abertawe a fu am flynyddoedd yn aelod blaenllaw yn Eglwys y Crwys yng Nghaerdydd, a gellir darllen ei gyfieithiad o emyn Anna Waring yn rhifyn Rhagfyr 2023 o'r *Dinesydd*.

Ganed Anna yng Nghastell-nedd yn 1823, ac yno y magwyd hi nes iddi symud i Gaerdydd yn 1835, pan benodwyd ei thad, Elijah Waring (cofiannydd lolo Morganwg), yn rheolwr banc yno. Erbyn 1843, roedd hi, ei rhieni a rhai o'r plant eraill yn byw yn Clifton ger Bryste, ond cadwasant gysylltiad cyson â'r teulu ehangach ym Morgannwg, gan ddychwelyd i fyw i gyffiniau Castell-nedd yn 1855, er i Anna dreulio cyfran helaeth o weddill ei hoes yn ardal Clifton a marw yno yn 1910.

Perthynai Anna i deulu hynod ddylanwadol o Grynwyr o Gernyw, a symudodd i ardal Castell-nedd tua dechrau'r 19eg ganrif pan ddaeth ei thad-cu, Peter Price (1739–1821), yn rheolwr Gwaith Haeam Mynachlog Nedd. Ffynnodd y gwaith hwnnw o dan ei law, a pharhaodd i ffynnu o dan ei fab, Joseph Tregelles Price (1784–1854), a'i dilynodd yn rheolwr yn 1818. O dan eu harweiniad, aeth y cwmni ati i gynhyrchu offer a pheiriannau o bob math, ac roedd ansawdd cynnyrch Gwaith Haeam Mynachlog Nedd mor uchel nes ennill bri rhyngwladol a marchnadoedd mewn llawer rhan o'r byd.

Roedd y ddau hefyd yn nodedig am eu sêl dros waith dyngarol. Roedd lles eu gweithwyr yn uchel iawn ar agenda'r ddau. Roedd y ddau hefyd yn amlwg fel diwygwyr cymdeithasol. Ond nid nhw o bell ffordd oedd yr unig aelodau o'u teulu, agos ac estynedig, i

wneud cyfraniadau gwerthfawr mewn meysydd dyngarol ac fel diwygwyr cymdeithasol; a bu nifer o'r teulu hefyd yn amlwg eu cyfraniad i fyd addysg, crefydd, llên a hynafiaethau.

Rhoddyd cryn sylw i sawl aelod o'r teulu mewn erthyglau yn y gyfres 'Llys a Llan' yn ystod 2024. Gobeithio i'r erthyglau hynny ddangos pa mor nodedig oedd y teulu hwnnw i lawer cyfeiriad; ac un peth nodedig amdanynt oedd fod yr aelodau benywaidd yr un mor amlwg eu cyfraniad â'r rhai gwrywaidd.

Enwyd Anna Waring ar ôl ei mam-gu, Anna Price (1759–1846), gwraig Peter Price – Anna Tregelles cyn iddi briodi. Roedd Anna Price yn gymeriad cryf a galluog. Aeth un hanesydd mor bell â'i galw'n 'one of the most remarkable women of her time'. Roedd yn arweinydd amlwg ymhlith Crynwyr de Cymru, a daeth ei merched Junia a Christiana hwythau yn weinidogion gyda'r Crynwyr. Roedd y tair hefyd, fel llawer aelod arall o'u teulu, yn amlwg eu hymdrechion dros achosion dyngarol ac elusennol o bob math. Yn eu plith, gellid enwi'r mudiad i ddileu caethwasiaeth, y mudiad heddwch, y mudiad dirwest, y mudiad cenhadol a gwaith Cymdeithas y Beibl; a gwelwyd aelodau o'r teulu yn frwd eu cefnogaeth hefyd i ymdrechion i hyrwyddo addysg rad i'r tlodion ac amodau gwell i weithwyr, ac i'r ymgyrchoedd o blaid diwygio seneddol a rhyddid sifil a chrefyddol. Fe'u gwelwyd hefyd yn ymweld â chleifion a charcharorion ac yn gwrthwynebu gweinyddu'r gosb eithaf, fel yn achos Dic Penderyn.

Pan drown at fyd llenyddiaeth a chyhoeddi, gwelwn nad Anna Waring oedd yr unig aelod benywaidd o'i theulu i fentro i'r byd hwnnw. Fel y nodwyd yn rhifyn Ebrill 2024 o'r *Dinesydd*, er enghraifft, cyhoeddodd Sarah Waring (1791–1871), chwaer ei thad, Elijah, fwy nag un gyfrol o ysgrifau a cherddi. Ganed Sarah ac Elijah Waring i deulu o Grynwyr yn ardal Alton yn Hampshire, ond ymddiddorodd Elijah yn fawr yn niwylliant a hanes Cymru wedi iddo symud i dde Cymru tua 1811. Ac er i Sarah barhau i fyw yn Alton, gellid tybio mai ei brawd oedd yn gyfrifol ei bod wedi cystadlu yn yr Eisteddfod Daleithiol a gynhaliwyd yng Nghaerdydd ym mis Awst 1834, gan ennill cystadleuaeth yno â'i baled Saesneg am ddrylliad y llong *Frolic* oddi ar arfordir Bro Morgannwg ym mis Mawrth 1831.

Mae'n werth crybwyll hefyd, wrth fynd heibio, gyfrol o waith Crynwraig arall o ardal Castell-nedd, sef *Selections from the Papers of Mary Boone* (1817), sy'n cynnwys yn bennaf fyfyrddau defosiynol, gweddiâu a cherddi a ganfuwyd ymhlith ei phapurau wedi iddi farw yn 1816. Roedd hi wedi priodi George Boone o Birmingham yn 1801, ond Mary Rees oedd ei henw cyn priodi ac fe'i ganed yng Nghastell-nedd yn 1778 i deulu o Grynwyr â'u gwreiddiau yn sir Drefaldwyn; a'i brawd, Evan Rees (1791–1821), oedd

Ysgrifennydd cyntaf y Gymdeithas Heddwch y bu gan Joseph Tregelles Price ran mor amlwg yn ei sefydlu yn 1816.

Mae sôn am Birmingham yn arwain yn naturiol at grybwyll cysylltiad annisgwyl rhwng Crynwraig o ganolbarth Lloegr – o Fanceinion yn yr achos hwnnw – ac emynyddiaeth Gymraeg. Jane Crewdson (1808–63) oedd honno. Yn 1836, priododd Grynwr o'r enw Thomas Dillworth Crewdson (1803–69), brodor o Kendal yn Ardal y Llynnoedd a ddaeth maes o law yn gynhyrchydd cotwm ym Manceinion. Ond Fox oedd cyfenw Jane cyn iddi briodi, a deuai o Gernyw, lle roedd ei thad, George Fox (1782–1858), yn rheolwr Ffowndri Perran, ger Aberfala (*Falmouth*). Roedd teuluoedd Jane Crewdson ac Anna Waring yn gyfeillgar iawn, cydweithent yn agos ym myd masnach, ac roeddynt yn perthyn drwy briodas.

Dywedir mai cynnyrch cyfnod o salwch hir oedd emynau a cherddi Jane Crewdson. Cyhoeddwyd nifer ohonynt mewn cyfrol yn dwyn y teitl "*A Little While, and Other Poems*" yn 1864, y flwyddyn ar ôl iddi farw. Mae tua dwys o'i hemynau wedi cyrraedd llyfrau emynau cynulleidfao, ac un o'r mwyaf poblogaidd ohonynt yw'r emyn saith-pennill, wedi ei ysbrydoli gan Ioan 16:18, a osodwyd ar ddechrau cyfrol 1864. Dyma ei bennill cyntaf:

Oh for the peace which floweth as a river,
Making life's desert places bloom and smile!
Oh for the faith to grasp heaven's bright "for ever,"
Amid the shadows of earth's "little while"!

Un o emynwyr amlycaf y Gymraeg yn niwedd y 19eg ganrif a hanner cyntaf yr 20fed ganrif oedd Elfed (H. Elvet Lewis; 1860–1953), un a dreuliodd ei flynyddoedd olaf, o 1940 ymlaen, ym Mhenarth ac yn aelod yn Eglwys Annibynnol Ebeneser yng Nghaerdydd. Un o'i emynau mwyaf adnabyddus yw 'Rho im yr hedd', a gyhoeddwyd gyntaf yn 1895. Roedd yr emyn yn ffrwyth cyfnod digon terfysglyd yn hanes Elfed, ac mae iddo briodas annatod erbyn hyn â'r dôn 'Rhys' gan W. J. Evans (1866–1947), teiliwr o Aberdâr, a gyhoeddwyd am y tro cyntaf yn 1921. Cyfansoddwyd y dôn er cof am ei dad, Rhys Evans (1835–1917), brodor o Rydaman yn wreiddiol, a fu'n

amlwg iawn ei gyfraniad i fywyd cerddorol Aberdâr. Mae'n werth ychwanegu hefyd fod mab W. J. Evans, Ifor L. Evans (1897–1952), wedi cyhoeddi dau lyfr defnyddiol ar emynyddiaeth pan oedd yn brifathro Coleg Prifysgol Cymru, Aberystwyth, sef *Blodau Hyfryd* (1945), detholiad o waith rhai o brif emynwyr Cymru gyda rhagymadrodd a nodiadau, a *Mawl yr Oesoedd* (1951), casgliad o donau ac emynau sy'n olrhain datblygiad emynyddiaeth Gristnogol yn y Gorllewin i lawr trwy'r canrifoedd.

Dyma bennill cyntaf emyn pedwar-pennill Elfed:

Rho im yr hedd, na ŵyr y byd amdano,
Hedd, nefol hedd, ddaeth trwy anfeidrol loes,
Pan fyddo'r don ar f'enaid gwan yn curo,
Mae'n dawel gyda'r Iesu wrth y groes.

A dyma ei bennill clo:

O! am yr hedd, sy'n llifo megis afon
Trwy ddinas Duw, dan gangau'r bywiol bren:
Hedd, wedi'r loes, i dyrfa'r pererinion;
Heb gwmwl byth na nos – tu hwnt i'r llen.

Roedd Elfed yn hyddysg iawn mewn emynyddiaeth Saesneg, ac er nad yw 'Rho im yr hedd' yn gyfieithiad o emyn Jane Crewdson a'i fod yn datblygu'n wahanol iawn i'w hemyn hi, mae'r ddau emyn ar yr un mesur ac mae llinell gyntaf pennill olaf emyn Elfed yn adleisio llinell agoriadol ei hemyn hi.

Gwelwyd nifer o deulu ehangach Peter ac Anna Price yn treulio cyfnodau yng nghyffiniau Castell-nedd yn sgil eu symudiad hwy a'u plant yno o Gernyw. Yn eu plith, roedd yr ieithydd medrus a'r ysgolhaig beiblaidd, Samuel Prideaux Tregelles (1813–75) – a fu farw yr un flwyddyn â Mary Owen – a'i chwaer, Anna Rebecca Tregelles (1811–85), awdur cyfrol o'r enw *The Ways of the Line* (1858), am rai o'r nafia a fu'n gweithio ar y rheilffordd yn ardal Castell-nedd tua diwedd yr 1840au. Roedd gan S. P. Tregelles gysylltiad ag emynyddiaeth Gymraeg, yn bennaf am iddo ddod yn gyfaill i Eben Fardd (Ebenezer Thomas; 1802–63), awdur yr emyn trawiadol 'O! fy Iesu bendigedig, unig gwmni f'enaid gwan'. Ond hwyrach y daw cyfle i drafod S. P. Tregelles a'i chwaer rywdro arall!